

Producció de valor, recursos humans i articulació de l'espai. Catalunya com a exemple (1955-1975)

Joan-Eugeni Sánchez*

Résumé/Abstract/Resumen

L'auteur de l'article soutient qu'un exposé générique de l'analyse spatiale d'un territoire doit partir de l'examen du processus de production de valeur s'y développant, en tant que variable indépendante, sur l'articulation de l'espace.

En effet, le système productif, en ce qu'il contribue à la localisation des unités de production et la configuration de la société, apparaît comme un «demandeur» de ressources et spécialement de ressources humaines. Le type de dynamique qu'il exerce sur ceux-ci, par excès ou par défaut, supposera des effets d'attraction ou de rejet et entraînera, entre autres, des mouvements migratoires différenciés selon le type de production.

En conséquence, les mouvements de force de travail, ainsi que de la population nécessaire à sa reproduction, entraînera en même temps sa propre dynamique sur les besoins de logement et de services complémentaires, sur l'articulation des espaces résidentiels et ainsi de suite.

Le cas de la Catalogne entre 1955 et 1975 sert à envisager cette analyse dans un cadre délimité temporellement et territorialement, la période choisie permettant d'apprécier nettement les différentes séquences du processus et leurs résultats.

* * *

This text is a defence of the hypothesis that a generic approach to regional spatial analysis should be based on the consideration of the process of value production (defined as an independent variable which develops in the region) in relation to spatial articulation.

Indeed, the productive system, with regard to the location of production units and as moulder of social patterns, plays the role of resource claimant

* Departament de Geografia, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona.

(especially of human resources). The type of dynamism which the system exercises over these resources (to the level of necessity or even surplus) will imply a reaction of attraction or rejection, generating consequences which include migratory movements that will vary in force according to the type of production.

As a result, the movement of the labour force and the population required for the reproduction of this force, will, in turn, generate its own dynamic effects on the requisites of housing and complementary services, and on the articulation of residential settlements. Moreover, this is a recurrent process.

The case study of Catalonia between 1955 and 1975 permits the application of this approach within spatial and temporal limits. For the period chosen, it is possible to distinguish clearly the sequence of the process and its consequences.

* * *

En este texto se defiende la formulación de que un planteamiento genérico del análisis espacial de un territorio debe partir de la consideración del proceso de producción de valor que sobre él se desarrolla, como variable independiente, sobre la articulación del espacio.

En efecto, el sistema productivo, en lo que tiene de localización de unidades productivas y de conformador social, aparece como un demandador de recursos y, en especial, de recursos humanos. El tipo de dinámica que ejerza sobre éstos, de necesidad o de exceso, implicará unos efectos de atracción o rechazo, generando, entre otros, movimientos migratorios diferenciados según el tipo de producción.

En consecuencia, los movimientos de fuerza de trabajo, y de la población necesaria para su reproducción, generarán a su vez una dinámica propia sobre las necesidades de vivienda y de servicios complementarios, sobre la articulación de los núcleos residenciales, y así sucesivamente.

El caso de Cataluña entre 1955 y 1975 sirve para proyectar este planteamiento en un territorio delimitado espacial y temporalmente, tratándose de un periodo que permite apreciar con gran claridad la secuencia del proceso y sus consecuencias.

INTRODUCCIÓ

La producció de valor en la base de l'articulació espacial

Com a base per endinsar-se en l'anàlisi de l'articulació espacial d'un territori, proposo postular que aquesta articulació, és a dir, l'espai social en cada moment determinat, és la resultant dels efectes de la formació social vigent sobre una situa-

ció genealògica del territori en el qual intervé. Segons això, la variable articuladora en cada formació social estarà formada pel procés de *producció i reproducció* de valor en la seqüència: 1) producció de valor; 2) utilització dels diversos recursos productius, tot aprofitant-se de la mobilitat diferencial dels factors; 3) circulació del valor, i 4) gestió i/o apropiació de l'excedent i repartiment social del valor. Tot això sobre un territori en el qual s'articularen diverses funcionalitzacions de manera que possibilitin, i maximalitzin si és possible, el resultat per part del bloc gestor-apropiador de l'excedent.

En aquest procés, la divisió espacial, i la jeràrquica que la configura, conté un doble component d'importància analítica. D'una banda en termes de la localització diferencial dels diferents recursos, i, de l'altra, els agents del procés productiu; en concret: la localització diferencial d'unitats productives, amb la corresponent força de treball —i amb aquesta la població complementària que l'acompanyi— i la localització dels centres de poder-decisió. La localització i la jerarquització que se'n derivaran produiran espais estructurals determinats, així com usos de l'espai funcionalment diferenciats. La xarxa jerarquitzada que en resultarà es concretarà a través de la localització de les unitats productives i d'administració/gestió, tan pública com privada. Com a resultat final, l'espai esdevindrà socialment jerarquitzat, en el qual s'estructurarà la distribució espacial de les zones de producció-consum-oci-decisió.

A partir d'aquest plantejament, esquemàticament presentat, crec que l'estudi de l'articulació de l'espai social a qualsevol territori cal iniciar-lo per la projecció espacial de la producció de valor. És a través seu que es configuren els diferents factors espacials, tant en la seva localització i mobilitat com en el grau de fixació en l'espai mateix.

Per desenvolupar aquesta premissa en un dels seus aspectes, el que té relació amb la distribució territorial de la població, amb les seves causes i amb les problemàtiques derivades del seu assentament, em fixaré en un cas, el qual es referirà territorialment a Catalunya i temporalment al període que va dels anys 40 fins al 1975.

PRODUCCIÓ DE VALOR A CATALUNYA

Mentre que a Espanya la dècada dels anys quaranta fou una època de «congelació» econòmica i social, la dels anys cinquanta es caracteritzà per una alteració profunda en l'estructura del país, la qual s'accentuarà encara més al llarg dels anys seixanta.

L'any 1955 Catalunya produí el 19,3% del valor afegit total d'Espanya. L'any 1975 la seva participació en el conjunt global fou del 20,2%, o sigui, que havia augmentat en 0,9 punts.

En aquest període hi hagué un canvi en la dominància de l'activitat econòmica. Es passà de la primacia de l'agricultura com a sector productiu a una primacia comercial i metal·lúrgica, i es capgirà així l'estructura productiva al llarg d'aquests anys de *desarrollismo* i de penetració turística. Amb això es consolidà l'hegemonia del mode de producció capitalista sobre la dels terratinents agraris, els quals havien estat fins aleshores un dels pilars de la base socio-econòmica dominants del *régimen*. El tèxtil, que ocupava un sisè lloc el 1955, fou la branca amb una taxa més baixa de creixement; l'any 1975 es trobava desplaçada al dotzè lloc. Davant seu, en valors absolut hi ha el sector químic, l'estalvi, la banca i les assegurances, l'alimentació, les begudes i el tabac, etcètera. És a dir, es produí un canvi en el sentit de la modernització industrial sectorial. Terratinents agraris i burgesos tèxtils perderen posicions en l'avenç del neocapitalisme a Espanya. Però mentre a les zones agràries l'agricultura no fou reemplaçada per la industrialització, en canvi el tèxtil fou substituït en el seu propi territori pels nous sectors industrials. D'això ve que les zones tradicionalment agràries perdin pes enfront la major dinàmica industrial que es produeix per substitució a les mateixes zones històricament ja industrials.

Concretant més, i pel que fa a Catalunya, resumirem els trets generals més significatius d'aquests canvis estructurals:

— Desplaçament del tèxtil com a sector bàsic. L'any 1955 representava el 42,9% de tota la producció industrial i va passar al sisè lloc l'any 1975 amb un 14,7%.

— El predomini passà a la metal·lúrgia, que fou la primera branca general l'any 1975 (sisena l'any 1955), i representà el 32,7% de la producció industrial.

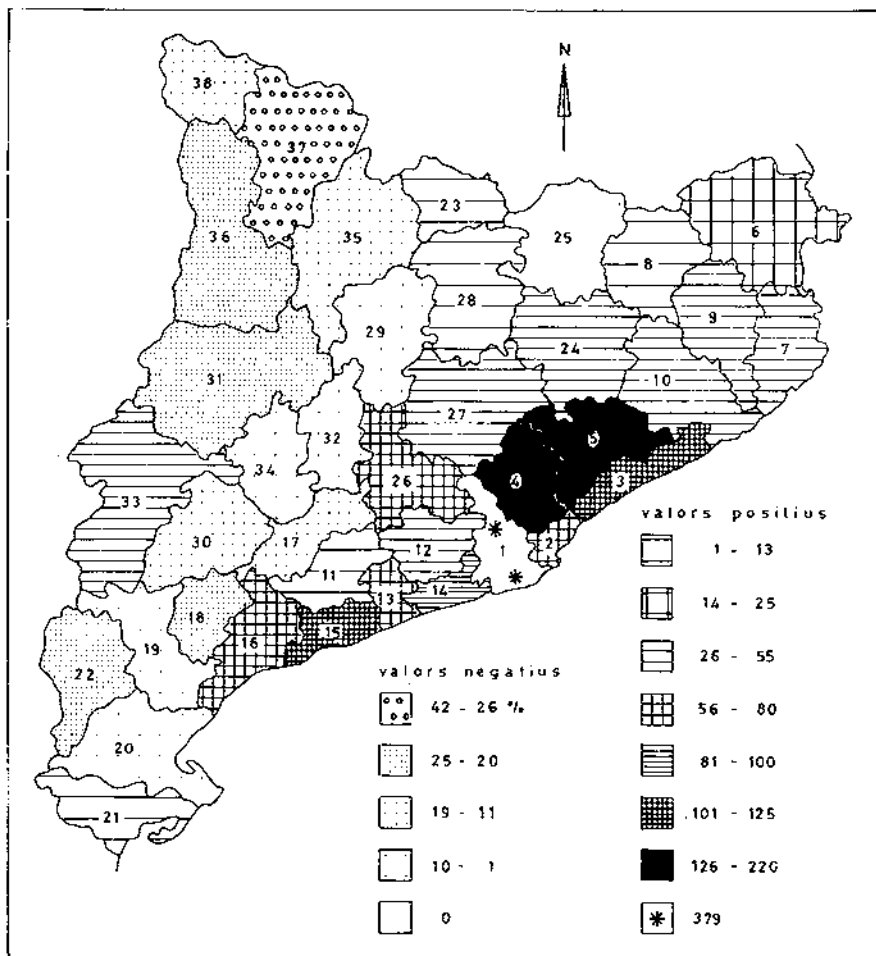
— El comerç va mantenir la segona posició general.

— Les noves branques importants foren: construcció i obres públiques, química, i estalvi, banca i assegurances.

— L'agricultura, igual que a la resta del conjunt espanyol, perdé importància. Si a Catalunya ocupava el tercer lloc l'any 1955, veu descendir la seva posició al vuitè lloc (del 7,2% al 3,7% del valor afegit total).

— Tot això és indicatiu d'un procés de certa diversificació en l'estructura productiva.

El que aquesta estructura productiva representa a escala territorial més gran ho podem constatar analitzant els diferents rendiments territorials de les àrees comarcals. Prendrem com a dada la renda anual disponible reflectida en el gràfic I. El Barcelonès obté un rendiment territorial de 826.865 pessetes per quilòmetre quadrat l'any 1967, que augmenta a 1.983.463 pessetes per quilòmetre quadrat l'any 1973. Si parem esment que el Baix Llobregat, l'any 1973, ocupa la segona posició (76.672 ptes/km²), el Vallès Occidental la tercera (76.359 ptes/km²) i el Maresme la quarta (50.517 ptes/km²), veurem l'absoluta concentració espacial de la producció a Catalunya. De fet, el 52,1 per cent en el 1967 i el 51,2 per cent en el

Gràfic I. Renda anual disponible produïda per km² per comarques. 1973.

1, Baix Llobregat; 2, Barcelonès; 3, Maresme; 4, Vallès Occidental; 5, Vallès Oriental; 6, Alt Empordà; 7, Baix Empordà; 8, Garrotxa; 9, Gironès; 10, Selva; 11, Alt Camp; 12, Alt Penedès; 13, Baix Penedès; 14, Garraf; 15, Tarragonès; 16, Baix Camp; 17, Conca de Barberà; 18, Priorat; 19, Ribera; 20, Baix Ebre; 21, Montsià; 22, Terra Alta; 23, Cerdanya; 24, Osona; 25, Ripollès; 26, Anoia; 27, Bages; 28, Berguedà; 29, Solsonès; 30, Garrigues; 31, Noguera; 32, Segarra; 33, Segrià; 34, Urgell; 35, Alt Urgell; 36, Pallars Jussà; 37, Pallars Sobirà; 38, Vall d'Aran.

1973, de la producció catalana, es concentra en el Barcelonès, el qual és, a la vegada, el 9,6 per cent en el 1967 i el 9,5 per cent en el 1973 de la producció espanyola.

En termes absoluts s'ha de ressaltar que, juntament amb l'Àrea Metropolitana de Barcelona, el Tarragonès és la següent comarca de major concentració (cinquena de Catalunya) amb 31.913 pessetes per quilòmetre quadrat, producte de la concentració industrial petroleoquímica. A continuació es troben el Garraf (Vilanova i la Geltrú), el Gironès (Girona), el Baix Camp (Reus), el Bages (Manresa), el Baix Empordà (Palamós, Sant Feliu de Guíxols, la Bisbal), l'Alt Penedès (Vilafranca del Penedès) i el Segrià (Lleida). És a dir, les grans poblacions de Catalunya i, d'entre aquestes, les capitals de província.

En resum, en menys de 149 quilòmetres quadrats es produeix la desena part de la producció espanyola. Com veurem més endavant, una anàlisi en profunditat ens portarà a la distinció entre els rendiments territorials en funció de l'ús del sòl, segons els sectors d'activitat econòmica, per arribar a la comprensió del paper del sòl com a factor en funció dels diferents rendiments territorials que se'n poden obtenir d'un mateix territori concret, segons el nivell d'intensitat del seu valor d'ús. D'això s'arriba a la comprensió de les plusvàlues especulatives que poden generar-se a partir de la conversió, per exemple, d'un sòl agrícola en sòl industrial (o residencial, o d'oci, etc.).

Disposem d'una primera aproximació, a partir de la producció de valor, del que es produeix i on. És el moment de preguntar-nos pels recursos utilitzats per aconseguir aquesta producció, i, específicament, per la seva repercussió sobre la quantitat i distribució de la població i pels canvis que se n'han derivat. En aquest aspecte cal posar un especial èmfasi en els recursos humans en la mesura que d'ells s'han derivat, al llarg d'aquest període, un dels canvis territorials més importants per a Catalunya, i per tal com els moviments migratoris —la immigració des de l'espai exterior a Catalunya especialment—, la localització del seu assentament i la producció subsegüent d'espai urbanitzat i residencial, han transformat el semblant d'àmplies zones de Catalunya. Solament un recurs geonatural s'incorporarà al procés de producció de valor durant aquest període, ja que el clima i el paisatge adquireixen la categoria de recurs d'oci, amb especial significació a les àrees litorals.

Aproximació analítica: l'evolució dels recursos humans com a factor explicatiu de la població resultant

El que acabem de veure em porta a proposar una anàlisi que no es basa en la consideració de la *població* com a punt de partida, en no considerar-la com la variable independent del sistema, sinó que, des de la perspectiva aquí defensada, el procés d'anàlisi lògica s'hauria d'efectuar partint de la consideració dels recursos

humans com un altre recurs més. Recurs d'una banda subordinat a la lògica i a les decisions dels agents de poder (en aquest sentit aquells que tenen la capacitat i la possibilitat de decisió sobre les inversions) i, de l'altra, en considerar-los el «motor» de la població global final com a mitjà de reproducció.

Es capgirarà així la lògica «clàssica» de raonament a què generalment se'ns té acostumats, i es passa a considerar que la població total i la seva dinàmica no és una variable independent, pel fet que només és el resultat del mercat de treball generat i/o utilitzat pel sistema productiu per acció o omisió. Per acció quan hi ha una demanda per part del sistema productiu generadora d'un mercat de treball amb unes característiques concretes. Per omisió, paralitzant o disminuint les necessitats de recursos humans, tot creant un excedent de força de treball on els agents portadors d'aquesta força de treball es veuen en la necessitat de desplaçar-se cap a altres mercats de treball reals o percebuts com a potencials per l'individu que es desplaça. Reals si hi ha demanda; perceptivament potencials si sota un influx ideològic «creu» que en aquell lloc existeix un mercat de treball, com és el cas, per exemple, de les migracions cap a les grans ciutats en els països subdesenvolupats o, en el nostre cas, sobretot durant la primera etapa del franquisme, des de les àrees agràries cap a les grans ciutats, i entre aquestes especialment Barcelona i les ciutats industrials de la seva rodalia.

La població resultant serà, segons aquesta formulació, el conjunt global de les forces productives i de la seva reproducció. Mentre que la *dinàmica* de la població es correspondrà amb el model reproductiu (amb un fort component ideològic-cultural) de la formació social en què s'inscriu, per exemple, comprovable en els canvis de comportament sobre la natalitat que s'observen en els immigrants rurals quan s'integren socio-culturalment en una zona urbano-industrial.

No cal dir que uns recursos geo-naturals no podran ser explotats, ni uns recursos de capital manipulats, sense l'existència i aportació d'uns recursos humans que desenvolupin la seva força de treball. L'existència de recursos humans n'és una condició necessària però no suficient¹.

Cal partir, doncs, de la consideració del mercat de treball, per analitzar després l'estructura de la població activa que en resulti de poder arribar a la incidència espacial final.

Avançant un pas en el paper de l'actuació productiva de la població, crec que és possible considerar que la motivació bàsica de les actuacions humanes gira entorn de procés de reproducció de les col·lectivitats que formen, la qual cosa passa

¹ Quedi clar que em refereixo al mode de producció capitalista, en el qual el motor de l'activitat productiva es troba a mans dels posseïdors de recursos de capital. Precisament el *poder* es troba a les seves mans en tant que són els que «poden fer obeir» als altres recursos. No entro aquí en la consideració d'algun altre mode de producció en el qual fossin els recursos humans els que assumissin el poder, fórmula d'altra banda teòricament possible.

per la reproducció individual-familiar dels seus membres. Tota reproducció es fonamenta primerament en la producció dels mitjans de reproducció i, amb posterioritat, en el consum. En la mesura que l'home, desenvolupant la seva capacitat productiva, ha estat capaç de generar més valor que el simple de reproducció, apareix un valor excedent que pot ser destinat a activitats no estrictament reproductives, cosa que permet a un temps la producció de valors no-necessaris i el consum de productes i de temps no dirigit directament a la reproducció simple. Podem englobar, genèricament, tots aquests productes-temps no necessaris sota l'epígraf d'*oci*; bé sigui en el sentit usual de temps destinat a una activitat, o en el de no-activitat, és a dir, no directament productiu-reproductiu, però també aplicable per extensió al consum de valors no-necessaris. En aquest plantejament, l'element bàsic és doncs la producció per a la reproducció de l'espècie, i després, la producció per a l'*oci*, o el temps per a l'*oci*.

Aquest conjunt de raonaments són els que justifiquen des del meu punt de vista l'inici d'un plantejament genèric d'anàlisi espacial per la consideració del procés de producció i, conseqüentment amb els estrictes interessos espacials, per la intervenció de la variable espai en aquest procés. I això pel fet que l'espai és tant el lloc on es produeix com el lloc d'on s'obté el que s'ha produït, alhora que és el lloc on es distribueix i s'intercanvia i on, finalment, es consumeix. Si, a tot això, hi afegim l'existència d'un repartiment desigual dels recursos a manipular en el procés productiu, una capacitat diferencial de desplaçament espacial i unes possibilitats humanes i socials d'intervenir sobre l'espai tot modificant-lo i tot convertint-lo en un espai social, tindrem plantejat el que considero que és el context geogràfic en què cal situar l'anàlisi.

Els recursos humans

L'existència de recursos humans en un territori representa, doncs, una possibilitat, i no pas una causa, del desenvolupament d'una activitat productiva dinàmica sobre aquest territori. Mentre que la majoria d'elements geonaturals es troben fixats en l'espai, i al seu lloc de localització s'hauran de dirigir els esforços productius per obtenir-los, els recursos humans posseeixen, com a aspecte geogràfic diferencial, la possibilitat del seu desplaçament espacial, és a dir, estem davant un factor que posseeix mobilitat.

S'ha dit que un dels requisits del procés d'industrialització s'assentava en l'existència d'un mercat de treball. I precisament una de les transformacions en la transició del mode de producció feudal al mode de producció capitalista fou generar aquest mercat de treball, tot propiciant, per aconseguir-ho, mobilitat a una força de treball fins aleshores «fixada» territorialment per unes relacions socials feudals.

Es va tractar, en aquest sentit, d'actuar geogràficament sobre un dels factors del procés productiu. Això ens fa veure que ja des del primer moment de la industrialització es manipula sobre la possibilitat de mobilitat de la força de treball. Això significa permetre la independització de la localització productiva respecte a la localització dels recursos humans. A partir d'aquesta possibilitat seran uns altres els factors més determinants de les noves localitzacions productives, especialment industrials: la recerca d'una economia d'aglomeració, o la localització en funció de les fonts d'energia, per exemple.

S'explica així l'afirmació inicial que els abundosos recursos humans queden subordinats a la iniciativa dels agents inversors, siguin privats o públics. Són aquests agents, en darrera instància, els que tindran un paper decisiu en la jerarquització de la mobilitat dels factors que intervindran en el procés productiu —factores humans, geo-naturals, tècnics i de capital. D'aquesta manera, en unes circumstàncies donades, pot semblar més convenient desplaçar la força de treball— tal com va fer-se durant les primeres etapes de la revolució industrial—, mentre que en d'altres —especialment amb el neocolonialisme i la internacionalització del procés productiu en la seva fase actual— pot resultar, per als agents de poder econòmic, més rendible desplaçar certes fases del procés de producció que requereixin abundant intervenció de força de treball de baixa qualificació, cap a zones d'abundància de recursos humans en zones subdesenvolupades o menys desenvolupades, tot aprofitant-se dels salaris diferencials o d'algun altre avantatge comparatiu econòmic-espacial.

Per endinsar-nos ara en les característiques dels recursos humans cal efectuar una primera distinció entre *recursos humans necessaris* i *recursos humans disponibles*. Els primers indiquen els llocs de treball existents en cada moment; els segons, les persones realment disposades a cobrir-los. En principi, la diferència entre ambdós valors generarà diverses possibilitats d'ajustament.

- I. Un dèficit de recursos del mercat de treball pot provocar:
 - a. Aportació de força de treball des del mercat exterior, la qual cosa representarà una immigració —temporal o permanent— de població.
 - a.1 Una immigració temporal implicarà l'arribada quasi exclusiva de força de treball directa en forma de població activa.
 - a.2 Una immigració permanent ho farà a partir d'un trasllat territorial de la unitat familiar que acompanya el treballador actiu.
 - b. Incorporant tecnologies de major nivell productivista que supleixin el dèficit de força de treball, i promoguin un desenvolupament de la capacitat productiva del treball de la zona.
 - c. Desplaçant llocs de treball a zones amb mercat de treball excedentari.
 - d. Ampliant la base de la població activa a categories de reserva: dones, joves, vells.

II. En cas d'excés de recursos humans es pot actuar:

- e. Expulsant força de treball cap a altres territoris. L'emigració pot ser temporal o permanent.
 - e.1 Cas d'ésser temporal, romandran en el lloc de residència habitual la resta de la unitat familiar, cap a la qual dirigirà el treballador emigrat una bona part del seu salari.
 - e.2 Cas d'ésser permanent, disminuirà la població total a la zona d'origen de forma definitiva en la quantitat de persones corresponents al nombre de membres de la família.
- f. Retardant la introducció de tecnologies més productivistes, tot aplicant tècniques d'explotació extensiva de la força de treball.
- g. Procurant atreure la localització d'unitats productives noves.
- h. Contraient la població activa en categories marginals: joves, vells, dones.
- i. Augmentant la taxa de desocupació.
 - i.1. En circumstàncies en què no existeixin altres mercats de treball reals que permetin absorbir l'excés de força de treball, és a dir, en circumstàncies de depressió general, poden produir-se migracions des de zones deprimides cap a altres que l'emigrant *percebi* com a menys desfavorables, i on, en certa mesura a la desesperada, esperi trobar alguna oportunitat de supervivència.
 - i.1.1. Així poden existir moviments des de zones urbanes industrialitzades cap a zones rurals, en l'esperança que el camp permeti, ni que sigui sobre la base de cultius marginals, la supervivència.
 - i.1.2. O en sentit invers, des d'àrees rurals cap a la ciutat, percebuda com un gran mercat de treball, on s'espera sobreviure ni que sigui entre les esclertes del sistema, fent algun treball també marginal usant l'enginy i la picaresca. És aquest un dels clàssics moviments històrics cap a la ciutat des de medis rurals sense perspectives, clàssic també en la configuració de les grans ciutats dels països subdesenvolupats.

Aquestes consideracions i la tipologia de situacions ens hauria de permetre interpretar les etapes dels grans moviments migratoris interiors i exteriors, permanents i temporals, a qualsevol àrea geogràfica. I, posteriorment, l'evolució de la població total resultant, del seu assentament i dels canvis en l'articulació de l'espai.

Formes d'ús de l'espai i dels recursos humans segons el sector productiu

No és suficient una tipologia de formes en la mobilitat de la força de treball sota una situació de mercat de treball genèrica, com aquesta que s'acaba de presen-

tar, ja que també es donen usos de l'espai diferenciats entre si segons quin sigui el sector d'activitat econòmica que es tracti. La importància d'aquests diferents usos crec que pot quedar explícitament aclarida analitzant els tres sectors que han estat dominants a Catalunya durant el període que es considera, és a dir, el sector agrari, l'industrial i el turístic.

Prenguem en consideració el doble camp de variabilitat espai-temps per analitzar el paper de l'espai en aquests sectors. El primer que veurem és que l'agricultura utilitza l'espai de forma més o menys extensiva en relació amb els altres dos sectors, mentre que ocupa la força de treball fonamentalment a temps exclusiu, però amb uns nivells d'intensitat diaris sotmesos a la variabilitat de l'estacionalitat climatològica. Cal assenyalar que de forma marginal també és possible practicar una agricultura a temps parcial, però llavors la feina dominant per als qui la practiquen acostuma a correspondre a l'altra feina.

Per la seva banda, la indústria efectua un ús de la força de treball de forma intensiva en termes territorials (en la majoria de casos fins i tot superintensiva, i també gràcies a la construcció en vertical), és a dir, una gran quantitat de treballadors exerceixen la seva activitat professional ocupant un petit espai on produeixen una gran quantitat de valor, en comparació sobretot amb l'agricultura. Evidentment, d'un tipus d'indústria a un altre aquesta necessitat d'espai —ara solament suport físic de la producció i no mitjà de producció com en l'agricultura— varia dins de certs límits. Pel que fa al temps, la utilització de força de treball és constant al llarg de tot l'any, i no hi influeix l'estacionalitat climatològica, atès que per norma es produeix dins de sistemes tancats en els quals no intervé el medi geo-natural com a factor. Finalment, en el cas del turisme ens trobem amb un ús intensiu d'espai en relació amb la força de treball ocupada i els valors obtinguts per unitat de sòl, dins de blocs d'apartaments, d'hotels, en comerços, etc., però en canvi lligada a la climatologia, en el nostre cas de forma estacional i, per tant, amb un ús estacional de la força de treball. Quedi clar que em refereixo essencialment al turisme com a sector productiu, no pas a l'espai d'oci en general.

L'anàlisi d'aquests usos, ocupacions i rendiments territorials diferenciats ens permeten explicar com rendiments territorials que poden ser semblants al llarg d'un any, en aquest cas entre indústria i turisme, no hagin generat les mateixes aglomeracions urbanes i poblacionals permanents.

És evident que en el moment en què el sector turístic «produeix» —a la temporada turística— origina concentracions, precisament per les seves pròpies característiques, d'unes grans quantitats d'individus en uns territoris reduïts. En el nostre cas, aquestes aglomeracions poden superar fins i tot les dues-centes mil persones en alguns municipis. Aquestes xifres corresponen a la suma tant de consumidors del producte, com de la força de treball mateixa necessària per produir-lo. Però donades les característiques climatològiques de Catalunya, en el moment en

què s'acabi la temporada turística, la gran majoria de la força de treball deixa de complir cap funció en aquell territori. Pot llavors restar-hi, especialment si se n'és nadiu o si s'hi troba un altre tipus de feina complementària, o bé desplaçar-se a qualsevol altre lloc. En el cas català és normal retornar al lloc de residència familiar habitual, ja que en gran mesura la mà d'obra de menor qualificació, molt nombrosa en aquest sector, procedeix d'àrees agràries de l'interior de la Península, que freqüentment disten molts quilòmetres del «centre productiu turístic». Per tant, en aquestes circumstàncies la força de treball directa no generarà una demanda d'habitatges familiars permanents, sinó que només demandarà estatges per acollir-los individualment, sense la família. Es tracta d'una relació amb l'espai força diferenciada respecte a la que correspon al sector industrial, ja que en aquest cas la continuïtat del treball en tot temps imposa la necessitat d'habitatges permanents de tipus familiar en tant que l'assentament de la força de treball ha d'ésser estable. En conseqüència caldrà, tant una urbanització familiar permanent, com la construcció i manteniment dels serveis socials complementaris a la permanència residencial i familiar, on la reproducció de la població es realitza al costat del nucli productiu, mentre que la reproducció poblacional del treballador d'estació es produeix en el lloc d'origen, no en el treball.

Veiem a través d'aquest nou fil d'argumentació que l'increment poblacional no és mecànicament el producte directe de l'arribada de persones, sinó que correspon més aviat a la resultant del tipus de demanda de força de treball que cada especialització productiva requereix, amb la consegüent plasmació urbano-territorial posterior. Podem afirmar, doncs, que es tracta del resultat de les característiques espai-temps de la força de treball que configura cada procés productiu específic.

Un altre aspecte important a prendre en consideració és la capacitat productiva lligada a les característiques del sòl com a mitjà de producció. En efecte, el sòl és un mitjà fix en magnitud i que, per aquesta raó, limita la quantitat de força de treball en termes de dimensió territorial, per la qual cosa les grans aglomeracions *exclusivament* de base agrària no podran excedir de certes dimensions en la concentració de la població (amb un cert grau de variabilitat segons les tècniques utilitzades).

El que és important és adonar-se que la gran ciutat capitalista no neix ni es desenvolupa per generació espontània, sinó que ho pot fer, primer perquè és una ciutat industrial que es fonamenta en un ús superintensiu del sòl i, després, perquè s'hi concentren els centres de poder i decisió i els serveis igualment d'ús superintensiu d'espai. És a dir, perquè li ho permet el diferent *rendiment* territorial que pot generar i que requereix de gran quantitat de força de treball estable per obtenir-lo.

Tampoc no ho fa a qualsevol lloc, sinó que sorgirà allà on una burgesia (en el cas del capitalisme i per les raons històriques que sigui, no és el cas ara d'analitzar-

ho) hagi considerat de màxim interès per a la reproducció dels seus recursos de capital, sense que els recursos geonaturals no hagin estat, ni de bon tros, els més condicionadors de localització.

EL MERCAT DE TREBALL CATALÀ DEL 1955 AL 1975

Catalunya passa de produir 1.142 milions de pessetes l'any 1955 (en pessetes constants del 1975) a produir 5.653 milions de pessetes l'any 1975, és a dir, augmenta la seva producció en un 241 per cent. Un creixement d'aquesta magnitud sols és possible aconseguir-lo si s'ha introduït algun canvi important en la composició de les forces productives, sigui per un increment de la productivitat, o bé per un augment de la força de treball incorporada a la seva producció.

Efectivament, si la quantitat de força de treball no s'hagués modificat, això significaria que s'hauria desenvolupat la capacitat productiva de la força de treball en la mateixa magnitud que la taxa de creixement registrada, tot implicant una actuació sobre els sistemes de producció, bé «modernitzant» l'organització del treball, bé introduint noves tecnologies dins del procés de producció, o bé per una millora o nova aportació en les condicions naturals. D'aquestes modificacions, se'n derivaria un augment de la productivitat del treball, ja que aquesta es mesura per la quantitat de producció per unitat de treball.

Contràriament, si no s'hagués introduït cap modificació en els sistemes de producció, això implicaria que els augments de producció es deurien a un augment proporcional en la quantitat de treball incorporat, per un augment de les jornades o per un augment del nombre de persones emprades. Com és lògic, el més probable és que es produeixin canvis en ambdós factors.

En el nostre cas, el factor productivitat no explica tot el creixement produït, a causa que aquest ha augmentat en un 119%, enfront del 214% del producte interior brut de Catalunya. Significa que queda un 44% inexplicat per aquesta causa, el qual, segons s'ha vist, haurà de ser explicat per un increment en l'aportació de la quantitat de recursos humans al sistema productiu. Per tant, la població ocupada ha degut augmentar en aquest 44%. La pregunta que es planteja tot seguit és la de saber si el creixement natural de la població catalana —cosa que implica un augment dels recursos humans per creixement endogen— ha estat suficient, o bé si ha hagut d'incorporar recursos humans exògens.

Sabent que la població espanyola ha crescut en un 23% durant aquest període, i sabent també que en general les zones industrials disminueixen la seva taxa de reproducció, suposem que al voltant del 21% del creixement (44-23) dels recursos emprats pel sistema productiu català s'hi deuen haver incorporat per un procés exogen.

El que ha passat durant aquest període pot sintetitzar-se així:

Anys 40, immigració espontània (tipus i.1.2.) empesa per l'excedent de força de treball en l'espai pre-capitalista d'origen (e.2), tot aprofitant-se de «l'experiència» històrica de la creació d'un mercat de treball capitalista de força de treball d'espai estatal des dels nuclis capitalistes, i dels consegüents flux migratoris interestatals: del camp precapitalista cap a la ciutat capitalista, per configurar-hi un mercat de treball adequat. Crec que, a més, aquest relleu fou ajudat per la inactivació política de desarticulació de les nacionalitats tot just acabada la guerra.

Anys 50, recomposició del veritable mercat de treball estatal (a.2) i, consegüentment, reclam des de les àrees capitalistes de recursos humans exteriors per satisfer la demanda de les noves ocupacions que s'aniran generant, tot aplicant una explotació extensiva de la força de treball com a model bàsic (f). S'arriba a un moment de saturació reflectit pels primers símptomes de crisi econòmica a final de la dècada dels seixanta, i ja de forma definitiva amb la crisi econòmica dels anys setanta.

Presentada de forma esquemàtica la necessitat que el sistema productiu català ha tingut d'augmentar els recursos humans més enllà dels que la dinàmica natural de la seva població podien oferir als recursos de capital disposats a invertir-se a Catalunya i a crear llocs de treball, podem endinsar-nos en l'anàlisi del moviment subsegüent a aquesta demanda.

Dinàmica dels recursos humans

Considerats sincrònicament, existeixen per a un territori determinat diversos nivells estructurals en la seva població:

— Una estructura de localització productiva que precisa de l'estructura ocupacional corresponent: per sectors i branques, per activitats i per qualificacions.

— Una estructura de localització residencial lligada a l'estructura de localització ocupacional: especialitzacions territorials, divisió espacial de la producció, la qual implica una estructura d'assentament de la força de treball.

— La força de treball, si és permanent, ha d'acompanyar-se de la població de reproducció, la qual implica, per la seva banda, una estructura de localització jerarquitzada d'aquesta població en funció de l'activitat i de la qualificació, especialment.

— Al mateix temps, cada societat, conformada com a formació social, poseeix uns models de reproducció demogràfica i social.

L'evolució demogràfica ampliada, cas actual, exigeix la generació també ampliada de valor. Una situació estàtica seria aquella en la qual el sistema productiu creix d'una manera uniforme a partir de l'estructura territorial existent des d'un mo-

ment determinat. Qualsevol variació en els ritmes de creixement productiu que es separin del creixement natural de la població exigiran una readequació demogràfica coherent o, en cas contrari, apareixeran «disfuncions» per excés o per defecte, segons quin sigui el signe i la direcció dels canvis.

La manca de competitivitat dels preus dels productes d'una àrea pot provocar una disminució de la demanda, produir una contracció de la seva activitat productiva, una reducció de les necessitats de recursos humans, amb la consegüent provocació de l'atur, i, com a possibilitat accessòria, emigració. Aquest és el cas de moltes zones agrícoles o industrials basades en produccions tradicionals. L'increment de la producció pot generar els mateixos efectes, malgrat que, pel fet que en aquest cas no disminueixi el valor produït, la forma d'afrontar la disminució de les necessitats de recursos humans pot orientar-se d'altres maneres, com, per exemple, incrementat al temps d'oci i desenvolupant una cultura de l'oci.

Contràriament, l'ampliació o introducció de nous recursos de capital en una àrea superior al creixement natural pot fer aparèixer unes necessitats de recursos humans no existents ni capaços de ser generats dins de l'àrea, que permetran la incorporació de nous portadors de força de treball amb el tipus de qualificació real o potencial que exigeixin els nous llocs de treball. Prèviament, o paral·lelament, és possible que s'experimenti una mobilitat inter-sectorial o inter-professional dins del mercat de treball local.

Una dinàmica d'aquest tipus, amb generació de llocs de treball superiors als de l'oferta de la pròpia col·lectivitat, comportarà l'assentament de la força de treball. Si, per la seva banda, es tracta d'un assentament permanent, i l'immigrant té ja una família directa, aquesta anirà també a la nova localització del lloc de treball.

No oblidem que les grans aglomeracions poden oferir «perceptivament» un influx atractiu sobre els desocupats o infraocupats d'altres zones malgrat que no hi existeixi demanda real de força de treball. Es tracta en aquests casos, com ja hem vist, d'uns moviments «d'expulsió», però sempre perquè en el lloc d'origen hi ha una situació d'absència de possibilitats.

Per tot això, seguint la dinàmica de l'estructura de localització productiva, podem interpretar les transformacions espacials en els assentaments residencials de l'àrea que considerem.

DINÀMICA DE L'ESTRUCTURA OCUPACIONAL A CATALUNYA ENTRE EL 1955 I EL 1975 (quadre I).

La població total espanyola augmenta del 1955 al 1975 en un 22,9%. De 29,05 milions passa a 35,71 milions de persones. La població activa ho fa a un ritme bastant inferior, en un 11,7%, mentre que la població ocupada encara creix en menor proporció, en un 7%.

L'any 1955, la població censada a Catalunya és de 3.533.768 persones i el creixement vegetatiu acumulat fins al 1975 és de 938.565 persones, cosa que ens porta a una població teòrica en aquell any de 4.472.333 habitants. Si tenim present que la població de fet l'any 1975 era de 5.647.573 persones, significa que s'ha fet un salt migratori net d'1.175.240 persones². És a dir, com se sap, els recursos humans de partida a Catalunya van ser insuficient per cobrir la demanda que els recursos de capital van general al llarg del període. L'estructura sectorial de l'ocupació global per a Catalunya es va transformar d'acord amb les dades del quadre I.

Destaquem-ne els canvis estructurals:

— Globalment, un creixement més ràpid en els llocs de treball creats a Catalunya respecte al conjunt de l'Estat. Factor relacionat amb l'immigració.

— La disminució absoluta de població agrària genera, per la seva banda, primer un esclavissament intersectorial; després, previsiblement, un esclavissament territorial cap als llocs on es localitzen els altres sectors, llevat que en les àrees s'haguessin creat llocs de treball substitutius. Si no és així, hi haurà, doncs, moviments demogràfics intraterritorials dins l'espai català mateix.

Considerant l'evolució de l'ocupació total a escala provincial sabem que es va produir:

— Una forta concentració de l'ocupació en la província de Barcelona, en passar de representar el 69% de tots els llocs de treball catalans el 1955 al 76% el 1975.

— A partir del 1960 es produeix el més ràpid increment de llocs de treball, conseqüència del *Plan de Estabilización*.

— Per a Lleida, aquesta serà l'inici de pèrdues absolutes de població. La seva base agrària explica aquesta circumstància.

— Girona i Tarragona sofreixen un increment menor, paral·lel al de Barcelona en la seva tendència estructural, tot i que en menor amplitud a Girona, tot recuperant-se a partir del 1960 per Tarragona.

Una pregunta que podem formular-nos, sobre el paper de l'espai, fa referència a la procedència global dels recursos humans que s'incorporen al sistema productiu dins de cada comarca catalana, de la qual cosa es derivarà l'increment subsegüent de població general. La valoració d'aquestes dades podem sintetitzar-les de la següent forma (quadre II):

— En general el municipi mateix aporta prop de la meitat de la població final

² És ben sabut que en el creixement natural considerat es troba ja afectat a l'alça pel moviment migratori mateix que es va produint lentament. Font: Banc de Bilbao, *Renta Nacional de España*, Madrid, 1978.

QUADRE I
 Ocupació per sectors econòmics
 (milers de llocs de treball)

Construcció	Catalunya			Espanya		
	1955	1975	Variació %	1955	1975	Variació %
Agrari	320,0	186,4	-41,8	5.372,0	3.059,0	-43,1
Indústria	623,9	926,6	48,5	2.700,6	3.593,2	33,1
Construcció	99,5	257,9	159,2	754,4	1.315,5	74,4
Serveis	542,3	902,1	66,3	3.137,3	5.382,5	71,6
Total	1.585,7	2.273,0	43,3	11.964,3	13.351,2	11,6

Font: Banco de Bilbao, 1978, *Renta Nacional de España*, Madrid.

resident. La resta de la població procedeix de la mobilitat d'altres àrees a través d'un procés de mobilitat espacial.

— Les migracions globals intercatalanes representen el 22% del total. Per altres dades de l'INE se sap que aproximadament un 16% són migracions intraprovincials i aproximadament el 6% restant procedeixen de migracions interprovincials dins de Catalunya mateix.

— Prescindint del moment en què es va produir la immigració, l'any 1970, un 16% de la població total de la província de Barcelona havia nascut a Andalusia, mentre que les altres regions hi van participar amb xifres absolutes molt més petites: Aragó 3,4%; Extremadura 2,8%; Castella la Nova, 2,8%; Múrcia 2,7% i País Valencià 2,1%. D'aquesta forma sabem que l'àrea fonamental de reclutament de recursos humans per a Catalunya s'ha situat especialment en el Sud de la Península, juntament amb les àrees confrontants, Aragó i País Valencià.

— Les àrees més industrialitzades són les que proporcionalment han rebut la més forta arribada d'immigració, tal com és de preveure: Baix Llobregat, Vallès Occidental, Barcelonès, Tarragonès i el Maresme. El màxim correspon al Baix Llobregat amb el menor percentatge de nadius (19,2%).

— A l'extrem oposat, les comarques agràries són les de menor pes d'immigració: Terra Alta, Garrigues, Baix Ebre, el Montsià, Ribera d'Ebre i la Conca de Barberà.

Aquesta dinàmica migratòria tindrà com a conseqüència uns tipus diferents de creixement poblacional, en els quals per a moltes comarques l'absència d'immigració no catalana serà l'indicador de la seva pròpia tendència a l'emigració, tot essent una base important d'aquest 22% de migrants intra-catalans.

El resultat final ha estat una concentració polaritzadora a Barcelona i el seu en-

QUADRE II
Procedència dels habitants de cada municipi (1970)

	Nascuts municipi mateix	Nascuts resta Catalunya	Nascuts fora Catalunya	Total immigració per municipi
Baix Lobregat	19	27	54	81
Barcelonès	43	14	43	57
Maresme	39	23	38	61
Vallès Occidental	33	20	47	67
Vallès Oriental	32	28	40	68
Alt Empordà	43	32	25	57
Baix Empordà	43	31	26	57
Garrotxa	50	39	11	50
Gironès	40	39	21	60
Selva	44	31	25	56
Alt Camp	51	26	23	49
Alt Penedès	50	26	24	50
Baix Penedès	46	24	30	54
Garraf	40	19	40	60
Tarragonès	38	21	40	62
Baix Camp	44	28	28	56
Conca de Barberà	60	25	15	40
Priorat	59	28	13	41
Ribera	63	22	15	37
Baix Ebre	71	16	13	29
Montsià	67	17	16	33
Terra Alta	79	14	7	21
Cerdanya	38	34	28	62
Osona	46	37	17	54
Ripollès	43	36	20	57
Anoia	40	30	30	60
Bages	44	27	30	56
Berguedà	43	37	20	57
Solsonès	55	34	11	45
Garrigues	74	19	7	26
Noguera	55	29	16	45
Segarra	52	37	11	48
Segrià	49	24	27	51
Urgell	58	31	11	42
Alt Urgell	45	39	16	55
Pallars Jussà	46	35	20	54
Pallars Sobirà	52	34	14	48
Vall d'Aran	49	22	29	51
Catalunya	44	22	38	

Font: INE, Censo 1970 i elaboració pròpia.

torn i també al Tarragonès, amb taxes mitjanes de creixement de la població de quasi el 5%; 4,7% en el Tarragonès; 4,9% en el Maresme i en el Vallès Oriental; 8,7% en el Vallès Occidental, fins arribar al desorbitat 15,2% de creixement mitjà anual del Baix Llobregat. No cal ni dir que aquestes taxes han hagut de tenir unes repercussions espacials difícils i fins i tot traumàtiques. Observem atentament les xifres del quadre III.

Un càlcul teòric sobre una mitjana de quatre membres per unitat familiar, i sense tenir en compte les migracions intercomarcals, que les estadístiques no reflecteixen, però que en alguns casos han estat importants, al llarg dels vint-i-cinc anys que van des del 1950 al 1975 s'ha generat a Catalunya una necessitat d'espai residencial per a 611.800 *habitatges*, a un ritme de necessitats mitjanes anuals de 24.500. D'aquestes, només al Barcelonès 253.000, més del 40%. Si li sumem la resta del cinturó comarcal passen del mig milió (82% del total).

Aquestes impressionants xifres teòriques ens fan veure la importància d'aquest fet sobre l'articulació espacial i sobre la transformació espacial (i de tot tipus) que ha representat per a Catalunya, i molt especialment per al Barcelonès i la seva rodalia (gràfic II).

En sentit oposat, a catorze comarques han quedat buits uns 11.200 habitatges teòrics, en haver disminuït la seva població absoluta en 44.800 persones. Si, a més, parem esment, com es veurà a continuació, en el procés secundari de polarització urbana, es pot pensar que un i altre dèficit i abandonament seran possiblement

QUADRE III

Increment absolut d'habitants i necessitats d'habitatges teòrics calculats

	Creixement població 1950-1970 (milers)	Habitatges teòrics necessaris *	Mitjana per any (milers)
Barcelonès	1.013,7	253,4	10,1
Vallès Occidental	381,0	95,2	3,8
Baix Llobregat	336,0	91,5	3,7
Maresme	126,6	31,7	1,3
Vallès Oriental	126,6	31,7	1,3
TOTAL Barcelonès i comarques envoltants	2.013,9	503,5	20,1
Resta Catalunya	433,4	108,4	4,3
TOTAL Catalunya	2.447,3	611,8	24,5

FONT: RECOLONS, L.: 1976, *La població de Catalunya*, Barcelona, Ed. Laia. RECOLONS, L., 1979, *Els habitants*, DD. AA., *Catalunya, home i territori*, Barcelona, Fundació Bofill/Ed. Blume, i càlculs propis.

* Considerant quatre persones per família.

— Les capitals de comarca han crescut a un ritme superior al de la comarca mateixa, la qual cosa és símptoma d'una polarització urbana.

— L'excepció es troba al Baix Llobregat, Vallès Occidental i Vallès Oriental, on la influència de Barcelona ha estat més forta i, per tant, des d'on s'ha produït, en forma de taca d'oli, la difusió de l'assentament humà.

— Deixant de banda aquestes comarques, de les trenta-quatre que resten, veiem que es passa de l'any 1950, en què quatre comarques concentraven més de la meitat de la població comarcal a la capital, a deu l'any 1975, la qual cosa significa que el 30% de les comarques es troben fortament polaritzades al voltant d'una ciutat, configurant així un lloc central integrador de l'espai circumdant. Si a aquestes comarques hi afegim les que concentren més del 30% de la població comarcal, les xifres passen a ser del 13% l'any 1950 al 22% l'any 1975 de comarques polaritzades.

— Fora de l'àrea metropolitana de Barcelona, són Tarragona i Girona les ciutats que han experimentat un major creixement.

— Les comarques de menys població tampoc no han escapat a un fort ritme de polarització.

Es detecta, doncs, un clar procés d'urbanització acompanyat de la desruralització. En aquest sentit veiem:

— L'estructura de concentració residencial ha sofert un profund canvi al llarg del segle. La dècada dels 60 és quan la tendència sofreix una forta acceleració en la desruralització catalana.

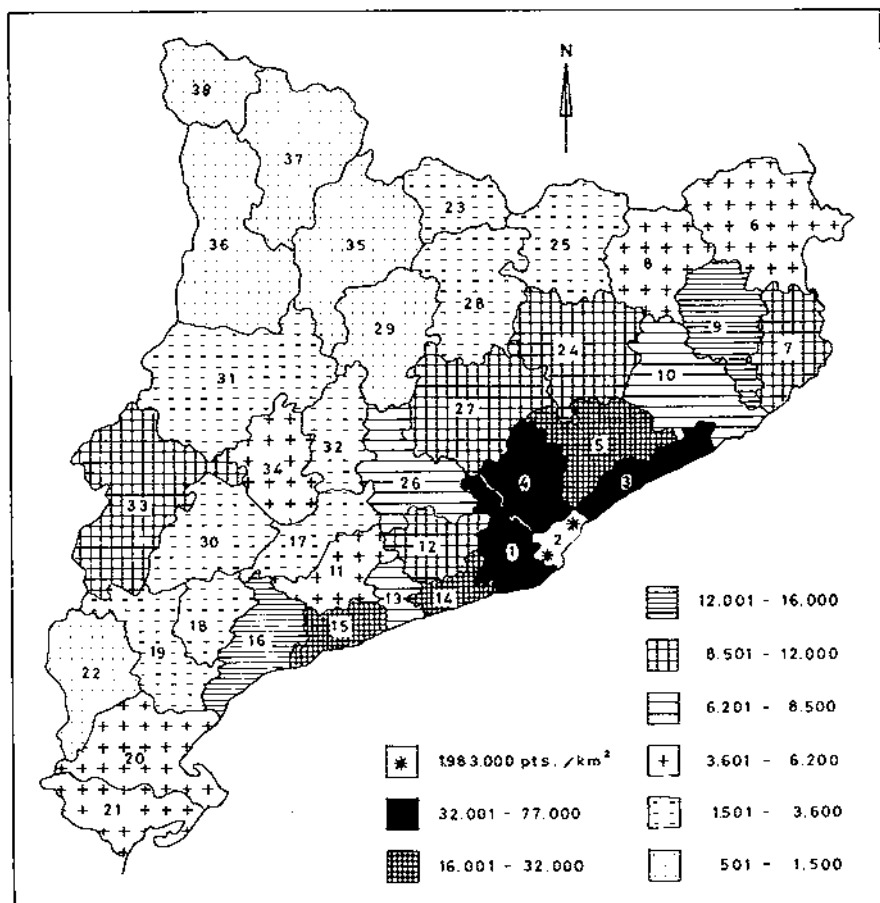
— Entre el 1900 i el 1950 es passa de l'estat en què la majoria de catalans vivien en pobles de menys de 5.000 habitants (55%) a quedar reduïts a un terç (31%). Però, entre el 1960 i el 1970 el salt és des del 25,9% a solament el 17,4%.

— Aquest salt no s'efectua per un creixement lent dels pobles petits que els faci superar la barrera dels 5.000 habitants i per tant, a ser inclosos en la categoria superior, sinó que el procés és de decreixement, ja que és major el nombre dels que desapareixen que no pas els dels que s'incorporen a les categories superiors. En efecte, del 1950 al 1970 desapareixen com a municipis vuitanta-set, és a dir, el 8,2% dels existents l'any 1950.

— Alguns d'aquests municipis desapareixen com a lloc habitat, i resten absolutament abandonats. D'altres es veuen abocats a integrar-se dins d'altres municipis.

— En conseqüència, malgrat que es passa de trenta-cinc a cinquanta viles entre 5.000 i 10.000 habitants entre el 1950 i el 1970, la seva població sols passa del 7,3% al 8% de la població total catalana.

— S'ha produït un desplaçament migratori de la població resident a Catalunya cap a les zones urbanes, i entre aquestes les capitals de comarca. Si hi sumem la

Gràfic II. Valoració de la població total per comarques entre 1950 i 1975.

immigració exterior, explica el 305,9% del creixement de la població resident en municipis de més de 10.000 habitants.

— En resulta un procés de despoblació absoluta, i d'una doble polarització en 52 municipis dels 972 existents (on viu el 74,5% de la població) dels quals 23 són capital de comarca, i la resta estan situats dins l'àrea metropolitana de Barcelona. Significa observant-ho des de l'altra vessant, que quinze comarques, sobre les trenta-vuit establertes per la Generalitat el 1936, no han pogut efectuar la integració del seu territori per la pressió polaritzadora de Barcelona i de la resta de capitals de província.

CONCLUSIÓ SOBRE EL MODEL ANALÍTIC

La penetració del mode de producció capitalista per tot el territori català durant aquests anys es troba a la base dels fenòmens analitzats. Hem vist el seu paper en el procés d'immigració des de l'exterior del territori català, però també ha actuat sobre l'espai interior. D'una banda s'ha elevat el nivell de vida general, la qual cosa ocasiona un increment de les diferències entre els ingressos de la força de treball integrada en el mode de producció capitalista respecte a les percepcions dels sectors precapitalistes, sobretot en el treball dependent. A més, la introducció de noves tècniques productives converteix en marginals bon nombre de produccions desenvolupades sota tecnologies precapitalistes i àdhuc primer capitalistes (el tèxtil en serà un exemple). Per aquest procés deixaran d'ésser rendibles sectors i espais, especialment en l'agricultura, en què nombroses terres s'incorporaran a la categoria de terres marginals. Si a això hi afegim que l'increment de productivitat sobre un mateix sòl representa una disminució en la força de treball necessària per unitat de superfície, i que el sòl també disminueix, apareix un excés de força de treball en aquestes àrees. Sols una substitució productiva podria generar nous llocs de treball. Però la localització d'aquests nous llocs de treball, seguint la lògica del mode de producció capitalista, ha d'efectuar-se en llocs econòmicament òptims (respecte a vies de transport, de mercat de treball, d'aglomeracions urbanes, etc.), i això poques vegades coincideix amb les àrees marginals.

Davant d'aquesta situació, a la qual s'ha de sumar la dificultat que en zones d'escassa població s'estigui disposat a invertir-hi grans quantitats en serveis que augmentin la qualitat de vida, i si a això s'ajunta el reclam que ofereixen les ciutats, és lògic un moviment de desplaçament cap a aquestes ciutats dels habitants del medi rural.

La conclusió que es deriva del plantejament efectuat a les pàgines anteriors és que, en la mesura en què l'assentament i l'articulació de la població en l'espai estan subordinats al procés productiu d'una forma fonamental, els canvis en aquest, sia per variacions en els processos de producció, en l'organització del treball, en la divisió tècnica del treball, etc., o bé per canvis en l'articulació espacial del sistema productiu, fins i tot a escala mundial, i més específicament en la seva concreció territorial, serà el que dirigirà les transformacions en l'articulació territorial, i molt en concret de l'assentament humà. Sempre, però, caldrà tenir present la «força conservadora» de les realitzacions espacials produïdes prèviament per arribar a funcionalitzar l'espai, donada la immobilitat absoluta dels espais físics produïts, o la relativa dels espais culturals i psico-socials de la població, de cadascun dels individus que la componen i de cada unitat familiar concreta.

És així com la jerarquització ocuparà un lloc important en la mesura en què es potencien les possibilitats de divisió del procés de producció de valor i que aug-

menti la mobilitat dels factors. Consegüentment, la deslocalització serà més factible i s'hauran d'establir els canals adequats pels quals circuli, estructuradament, en un sentit i en l'altre, la producció, la força de treball, l'intercanvi, l'excedent, el consum, les inversions i les ordres i decisions. L'espai, en la seva divisió i articulació social, haurà de plasmar la divisió i articulació de les relacions socials de producció.